

PROFESSOR S.BAHADÍROVANÍŇ MIYNETLERINDE «HAYAL-QÍZ» LEKSEMASI

Pirniyazova Alima Kudiyarovna

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutu

Dúnya til biliminde zamanagóy aspektlerden esaplanatuǵın lingvomádeniyattanıwdıń izertlew usıllarınan biri konceptlerdi úyreniw sońǵı jılları keń tanılmaqta. Mádeniyattı lingvistikalıq qurallar járdeminde úyreniw tillerdiń tillik hám milliy qorshaǵan átirapın til tarawlarındaǵı uqsas hám ózgeshelikke iye táreplerin anıqlawǵa imkan beredi. Yaǵnıy, bul proceste hár bir xalıqtıń tillik hám milliy-mádeniy ózine tánligin úyreniw áhmiyetke iye mashqalalardan biri bolıp sanaladı.

Hayal-qız teması – mángilik temalardıń biri. Til arqalı hayal-qızdıń qaraqalpaq xalqınıń mádeniyatındaǵı ornın belgilep beriw, kontekst arqalı etnikalıq ózgesheliklerin, dúnyaǵa kózqarasın izertlew milliy til hám mádeniyat ushın aktual esaplanadı.

«Ana», “hayal” konceptleri barlıq mádeniyatlarda universal koncept bolıp, jámiyetlik institut esaplangan shańaraqtıń tayanışı hám sonıń menen birge sózsiz milliy ózine tánlikti ashıp beretuǵın tiykarǵı koncept. Túrkiy tillerinde, sonıń ishinde qaraqalpaq til biliminde bul másele boyınsha ayırım miynetler shıqtı [Abdinazimov Sh., 2015. – 4 b].

Búgingi kúni ruwxıylıq tárbiyanıń bahalıqlıq sisteması qaraqalpaq xalqınıń ana tilin oqıtıw mádeniyatı menen belgilenedi. Millettiń keleshegi hayal-ana menen, onıń tárbiya isleri menen baylanıslı. Sonlıqtan xalqımızda «Ana milletti tárbiyalaydı», «Anasın kórip qızın al» sıyaqlı naqıl-maqallar arqalı hayal-qızlardıń ornı haqqında ayılıadı.

Qaraqalpaq xalqınıń úrp-ádet, dástúrleri uzaq jıllar dawamında qalıplesken. Olardıń jasaw tárizi, kún qórisi, mádeniyatı milliylikte óz kórinisin tapqan.

«Qaraqalpaqlar da ózleriniń ata-babasın áyyemgi massagetlerden shıǵaradı, áyyemgi dáwirdegi massagetlerdiń áskerbası, patshayım bolǵan hayalları qaraqalpaq awız ádebiyatında «Qırq qız» dástanı bolıp bizge jetken» - dep jazadı professor S.Bahadırova [Bahadırova S., 2017. – 20-b].

Til – insaniyat ushın berilgen ullanıy bolıp, ol milliy mádeniyattıń da eń áhmiyetli hám ajıralmas quramınıń biri. Sonlıqtan til tek qatnas quralı bolıp qalmastan, bálkim materiallıqlıq hám ruwxıy baylıqlardı dóretiwdiń quralı, insandı kámalǵa keltiriwshi, onıń minez-qulqın, insanıyılıq páziyletleri sáykesligin támiynlewshi tárbiya deregi de bolıp esaplanadı. Tilde millet ómiriniń real kórinisi, onıń tariyxıy tájiriyesi, úrp-ádetleri, kóp ásirlik tariyxı hám mádeniyatı óz sáwlesin tabadı. Tildegi leksema hám onıń mánileri belgili kontekst járdeminde ashılıp baradı.

Qaraqalpaq xalqı – hayal-qızlardı sıylağan xalıq. Bul qásiyet haqqındaǵı túsinikler S.Bahadırovanıń miynetlerinde óz kórinislerin tapqan. Onıń «Qaraqalpaq qanday xalıq» dep atalǵan ilimiy maqalalar hám povestler jıynaǵınıń ekinshi bólimi «Sen áziyzseń, qaraqalpaq hayalı» dep ataladı.

«Hayal dúnyanıń iyesi, er jigittiń tirenishi ekenligi haqqında túsinik biziń áyyemgi ata-babalarımızdan qalǵan miyraslarda beriledi. Biziń ata-babalarımız hayal-qızlar ushın adamgershilikti, sap hújdandı, opadarlıqtı, Watandı súyiwdi birinshi kriteriya etip qoyadı. Hayal-qızlardıń óz elin, xalıqtıń ar-namısın umıtıwına qatal qaraydı, hayaldan shıdamlılıqtı, ózin tutıwın talap etedi. Hayal-qızlar birinshi orınǵa Watan, el-jurt, ata-anaǵa xızmet etiwdi qoyadı, - dep pikir bildiredi S.Bahadırova [Bahadırova S., 2017. – 27-b].

Kitapta Tumaris, Zarina, Sparetra, Odatida tariyxıy shaxslardıń batırlıǵı, sulıwlıǵı, qaysarlıǵı hám muhabbatqa sadıqlıǵı sóz etiledi hám házirgi qaraqalpaq qızlarında usı qásiyetlerdiń miyras etip alınǵanı jóninde óz toǵanısın bildiredi.

Qızlardıń el qorǵaw, xalqınıń gárezsizligi ushın bolǵan gúreslerindegi xalıq dástanlarınıń qaharmanları Gúlayım, Gúlparslın, Qurtqa, Ayparsha obrazları arqalı qaraqalpaq hayal-qızlarınıń mártligi, er jigittiń aqlıǵoyı bolǵanlıǵı atap ótiledi. Qaraqalpaq folklorında xalıqtıń etnomádeniyatı jaqsı hám anıq sáwlelengen. Qaraqalpaq xalqı ushın ózleriniń úrp-ádet, mádeniyatınan kelip shıqqan halda ómir filosofiyasınıń óz folklorlıq shıǵarmalarında, qaharman obrazları arqalı súwretlegen.

«Uran bolǵan Arıwxan, Aqsholpan...» bóliminde qaraqalpaq xalqına usı analar ne ushın uran bolǵanlıǵı haqqında derekler keltiriledi. «Áziyz apalarımız Sarısha ayım, Súyinbiyke, Jupar ana» dep atalǵan bólimde Altın orda dáwirindegi belgili hayal-qızlar, olarǵa tán qásiyetler haqqında sóz etiledi. «Qız baqsı Húrliman hám Qánigúl, shayır qız Sápiwra hám Dáme» bóliminde talantlı hayal-qızlardıń qaraqalpaq mádeniyatındaǵı ornı jóninde pikirler keltirilgen. Keyingi bólimde Qumar ananıń mártligi sóz etiledi.

S.Bahadırova qaraqalpaq hayal-qızlarınıń tábiyatın olardıń jámiyetlik hám shańaraqlıq sociallıq xızmetleri arqalı ashıp beredi. Xalıqtıń turmısı, dúnyaǵa kóz-qarasları, ruwxıy bahalıqları, milliyligi hayal-qızlarǵa qatnası, olardıń jámiyettegi ornın til arqalı sáwlelendiredi. Sol arqalı qaraqalpaq tilindegi hayal-qız leksemasın keń túrde túsindirip beredi.

Jer sharındaǵı jáhán xalıqlarınıń mádeniyatları bir birine hesh usamaydı. Bul olardıń óz-ara qatnaslarında, jasaw tárizinde, jámiyettiń gender shárayatlarında óz kórinisin tapqan.

Tildi kognitivlik izertlewler hám álem kórinisin sáwlelendiriwshi konceptosfera tildiń mádeniyat penen baylanıshlıǵın ayqın kórsetip beredi. Koncept quramına kiriwshi jeke konceptler shańaraq, jámiyet penen baylanıshlı. Til tek qatnas quralı bolıp qoymastan ol mádeniyattıń aynası, hár bir tildiń áhmiyeti milliy mádeniy

koncept hám konceptosferalar kóleminde anıqlanatuǵını kognitivlik ilimniń wazıypasına kiredi. Bul haqqındaǵı E.S.Kubryakovanıń pikiri dıqqátqa ılayıq: «входит и описание/изучение систем представления знаний и процессов обработки и переработки информации, и одновременно исследование общих принципов организации когнитивных способностей человека в единый ментальный механизм, и установление их взаимосвязи и взаимодействия» [Kubryakova E.S., 8-9 b]. Solay etip, kognitivlik sistema – adamnıń jeke ómir tájiriyesi, dúnya tanımın sáwlelendiretuǵın bilimleriniń hám aqıl-sanasınıń sisteması.

Konceptlik qurılmalar járdeminde hayal-qız obrazınıń lingvomádeniy mazmunı ashıladı. S.Bahadırovanıń miynetlerindeki «hayal» koncepti aktual qurılma, lingvomádeniy, psixolingvistikalıq, lingvokognitivlik ózgesheliklerge iye.

«Bul dáwirlerden qalǵan miyraslardıń biri arxeologiyalıq ekspediciyalarda tabılǵan nusqalarda hayal-qızlardı tirishiliktiń anası dep qaraǵan. Xalıqtıń túsiniǵinde Ámiwdárya menen Sırdáryanıń ózi hayallar. Kún menen Ay – hayallar, Jer – hayal, suw – hayal, jawın – hayal, ónimdarlıq qudayı – hayal» [Bahadırova S., 24-b].

Qaraqalpaq xalqınıń hayal-qız haqqındaǵı túsiniikleri usı qatarlarda berilgen.

Solay etip, insan dúnyanı kognitivlik qurılım arqalı tanıw menen óz kóz qaraların obrazlı leksemalar arqalı bildiredi. Qaraqalpaq xalqınıń milliy turmısı hám dúnya tanıwı hayal-qızlar obrazın táripleytuǵın leksemalarda, turaqlı birliklerde óz kórinisin tapqan.

Hayal leksemasınıń kognitivlik qurılısınıń ishki mánisinde ayrıqsha kórinis beretuǵın maǵlıwmatlar retinde oydı obrazlı beriw, simvollardı qollanıw arqalı boladı. Bul hár bir millettiń etnomádeniy dúnya tanıwına baylanıslı kórinis beredi. Hayal-qızlardı sıpatlaytuǵın leksemalarda milliy hám dúnyatanıw ózgesheligi bar.

Bul miynette qaraqalpaq xalqınıń hayal-qızlarǵa bolǵan kóz-qarasları, húrmet, sıylasıq, mádeniyat usaǵan adamgershilik sezimleri ayqın táriplengen.

«Alp anadan, tulpar biyeden», «ana buyırǵı – quda buyırǵı» usaǵan xalıqtıń hayal-qızlarǵa bolǵan kóz-qarasları hám qatnasları tiykarında dóregen naqıl-maqallar járdeminde S.Bahadırova hayal ullılıǵınıń kórinisin táripleydi, olarǵa túsinikler beredi. Miynetti oqıw arqalı qaraqalpaq xalqınıń sanasındaǵı hám dúnyaǵa kózqarasındaǵı hayal-qız leksemasınıń mazmunın tolıq túsiniw múmkinshiligi ashıladı.

Solay etip, qaraqalpaq tilindeki hayal-qız leksemasınıń semantikasın úyreniw xalıq mentalitetiniń ózgesheliklerin anıqlawdıń nátiyjeli usıllarınan esaplanadı.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Абдиназимов Ш.Н. «Хаял» сөзи ҳаққында // Бердақ атындағы ҚМУ Хабаршысы. – Нөкис, 2015. – № 4. – Б. 104-107.

2. Баҳадырова С. Қарақалпақ қандай халық. – Ташкент: Навруз, 2017. 256-б.
3. Кубрякова Е.С. Вопросы когнитивной лингвистики. 2004. – №1.
4. Усенова Г. Инглис ҳам қарақалпақ тиллериндеги «mother // ана» концептин лингвомәдений аспектте изертлеў. – Нөкис, 2022.